

Karel Hrubý

CESTY KOMUNISTICKOU DIKTATUROU

KRITICKÉ STUDIE A ESEJE

edice historické myšlení

ARGO/ÚSD AV ČR

Karel Hrubý

**CESTY KOMUNISTICKOU
DIKTATUROU**

KRITICKÉ STUDIE A ESEJE

ARGO
ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Knih vychází s podporou Ediční rady Akademie věd České republiky.

Edici řídí Martin Nodl

Recenzovali: PhDr. Jiří Hoppe, Ph.D.
Doc. Aleš Prázný, Ph.D.

Argo, 2018

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2018

Copyright © Karel Hrubý, 2018

Preface © Tomáš Hermann, 2018

ISBN 978-80-257-2474-3 (váz. Argo)

ISBN 978-80-7285-212-3 (váz. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-257-2632-7 (e-kniha)

PŘEDMLUVA

Karel Hrubý – angažovaný svědek, kritik a analytik komunistické diktatury

Sociolog, politolog a politik Karel Hrubý se narodil roku 1923 do plzeňské dělnické rodiny jako nejmladší ze šesti dětí. Vyučil se soustružníkem, za války studoval na učitelském ústavu v Plzni a po válce vystudoval filozofii, sociologii a češtinu na pražské filozofické fakultě. V době mládí a studií také hrál profesionálně fotbal za juniorku ligové Viktorie Plzeň a začínal ve sportovní redakci sociálnědemokratického deníku *Právo lidu*. Poté krátce působil jako středoškolský profesor na gymnáziu ve Stříbře, po vojně v Domažlicích a na pedagogické škole v Plzni. Ještě jako student se po komunistickém převratu v roce 1948 připojil k ilegální struktuře Československé strany sociálnědemokratické. Za tuto činnost byl při jednom z řady procesů v roce 1955 zatčen, odsouzen na deset let vězení za údajnou velezradu a jako vězeň pracoval na uhelné šachtě. V kriminále strávil pět let a po propuštění na amnestii v roce 1960 mohl být zaměstnán pouze jako soustružník a brusič. Až v lednu 1968 se mohl vrátit ke své profesi jako sociolog Výzkumného ústavu výrobních družstev, současně byl ale od počátku činný v přípravném výboru pro obnovu sociální demokracie. Po srpnové okupaci proto hned v září odešel do exilu a s rodinou natrvalo zakotvil ve švýcarské Basileji. Hmotnou existenci mu zde zajistilo místo sociologa v nadnárodní farmaceutické společnosti, veškerý svůj další čas mimo zaměstnání věnoval exilové politické a kulturní práci. Tu provozoval jednak v prostředí exilové sociálnědemokratické strany, v níž postupně zastával post místopředsedy a předsedy, a na širší politické platformě v předsednictvu Rady svobodného Československa. V těchto funkcích po celé dvacetiletí pomáhal udržovat povědomí o problému Československa u západních politických reprezentací s jednoznačným cílem obnovy demokratického zřízení.

Neméně výrazná byla jeho kulturní práce jako předsedy švýcarské pobočky Československé společnosti pro vědy a umění, sdružující české a slovenské vědce, intelektuály a umělce ve svobodném světě. Organizoval četné konference, moderoval diskuse, vydával sborníky, prostředkoval postoje vycházející z domácí opozice a spojoval starší exulantské generace s nově přicházející. Trvalým svědectvím tohoto jeho úsilí je kromě jiného devět ročníků exilového čtvrtletníku *Proměny*, který převzal a vydával v letech 1983–1991. Časopis věnoval značnou pozornost československé kultuře a filozofii a pravidelně také pracím z domácího disentu. Kromě svých úvah a článků o budoucím postavení československého státu ve střední Evropě uveřejňoval na jeho stránkách desítky recenzí prací publikovaných v Československu i jinde a poznámek k aktuálním kulturním a politickým událostem. Po listopadu 1989 se pak Karel Hrubý dočkal symbolické satisfakce: v roce 1995 převzal z rukou prezidenta republiky Václava Havla Řád T. G. Masaryka, město Plzeň ho jmenovalo čestným občanem a Československá akademie věd jeho kulturní činnost v exilu ocenila v roce 1992 stříbrnou medailí.¹⁾

Během svého dlouhého života tedy Karel Hrubý zakusil jako přímý svědek všechny hlavní podoby komunistické nadvlády: fanatismus svých dřívějších kolegů, pro něž se stal zrádcem a třídním nepřítelem, kruté vězeňské trauma s odloučením od přátel, žáků a nedávno založené rodiny, letité politicky vynucené existenční ponížení v běhu všedních dnů a zkušenost vyhnance ze své vlasti. Jako trvalý kritik diktatury postupně prošel zkušenostmi mladistvého vzdoru a ilegální práce, snahy o dialog, reformu a reálnou politickou opozici, a konečně též pokročilé, vůči režimu konfrontační práce v exilu. Završení aktivní politické a vydavatelské činnosti po demokratické revoluci však neznamenalo pro Karla Hrubého konec jeho celoživotního zájmu o vývoj české společnosti. Obsah zájmu zůstal stejný, pouze změnil svou formu. Vedle svědka a kritika se Hrubý nyní stává převážně také analytikem, který svými eseji, komentáři, polemikami a odbornými studiemi přispívá k poznání naší nedávné minulosti a vyrovnání se s ní. Jeho hlavními partnery se nyní stávají převážně historici a politologové, často o několik generací mladší, na poli soudobých dějin.

Ve výboru z posledních pětadvaceti let tvorby Karla Hrubého se proto setkáváme s texty velmi osobitě založenými.²⁾ Esejistické statě dávají otevřeněji průchod přímočarým formulacím a autorovým osobním postojům. Studie z vědeckých periodik ukazují jejich odbornou fundaci. Autor se v nich projevuje nejen jako pozorný čtenář starších i nově zpřístupňovaných pramenů, ale zejména jako metodicky postupující a kriticky uvažující badatel s pevným filozofickým zázemím. Karel Hrubý zosobňuje určitý typ bytostně angažovaného a kritického intelektuála, který se nezříká osobní odpovědnosti vůči naší minulosti, přítomnosti i budoucímu vývoji. Domnívám se, že pro pochopení celé knihy je vhodné tento typ angažovanosti a kritičnosti konkrétněji přiblížit. Rád bych přitom vyzdvihl tři po mém soudu zásadní motivy, které představují určující předpoklady pro porozumění.

Prvním předpokladem je bezpochyby Hrubého politické a hodnotové zakotvení v moderním sociálnědemokratickém hnutí. Z dnešního časového odstupu to vyžaduje jisté upřesnění. Hrubý náleží k širokému proudu tzv. pravicových sociálních demokratů, kteří byli od počátku ústředním nepřítelem pro radikální a komunistickou levici všeho ražení. Vládnoucími ideology zneužívaná nálepka pravicovosti znamená ve skutečnosti tolik, že hlavním a nepominutelným základem tu byla vždy demokracie, kdežto řešení sociálních otázek bylo striktně podřízeno principu politické plurality a názorové tolerance. Tento proud měl vždy blízko také k reformně a sociálně orientovanému křesťanství, osvícenskému dědictví a západním liberálními tradicím, v československých podmínkách pochopitelně též k Masarykovu filozofickému a politickému odkazu. Jeho stoupenci, za první republiky i v poválečném období v sociální demokracii výrazně většinový proud, byli vystaveni nejtvrdější represi ze strany nacistického i komunistického režimu, s četnými oběťmi na životech, mnohaletými žaláři a několika exulantskými generacemi. Hrubý od mládí navazuje na tuto hlubokou předválečnou politickou tradici a nejpozději v době svého věznění si ji spolu se svými blízkými i vzdálenějšími spoluvězni (jako byli Jaroslav Krejčí, Jiří Loewy a řada dalších) na základě negativních kampaní oficiálního tisku záhy spojil s programovým založením poválečného západního sociálnědemokratického reformismu. Získal tím pro

celý život pevný orientační bod. Nemusel proto podstupovat, jako mnoho jeho vrstevníků, cesty ztrát iluzí a složitého hledání. Ve všech studiích je více či méně zřetelně přítomen jeho postoj, jehož základním hodnotovým měřítkem je demokracie, svoboda a politická pluralita, míra jejich absence či intence k nim. Například když v subtilních analýzách „pražského jara“ 1968 postupuje přísněji než jiní autoři a zřetelně ukazuje meze reformy, při které ani její hlavní nositelé neuvažovali o změně základní struktury režimu, jež se mohla kdykoli aktivizovat do své totalitní podoby. Hrubého životní krédo v tomto svazku explicitně vyjadřuje již vstupní esej o dědictví Masarykova humanismu, články o generační zkušenosti února 1948 nebo srovnávací studie o Masarykovi a Bernsteinovi.

Druhý předpoklad je metodologický a souvisí s Hrubého obecným přístupem v hodnotící sociologii. Při sledování proměnlivých společenských jevů ve svých textech rozlišuje různé názorové skupiny z hlediska vrstev vědomí, hodnot a motivačních základů jejich zástupců. Tato jeho metoda má rovněž hlubší kořeny. Když se v 60. letech nemohl věnovat aktuálnímu sociologickému tématu, které ho zajímalo, problému revoluce a jejího vyústění, obrátil svou pozornost k náhradnímu tématu, k tehdy hojně diskutovanému husitskému období. V několika husitologických studiích poprvé soustavně rozvinul metodu sledování motivací, chování a vzájemných vztahů různých skupin – od radikálů přes „rezonéry“ po realisty, konzervativce a oportunisty – a ukazoval, jak revoluce v proměnách jejich dominance končila na konzervativní platformě. Stojí za zmínku, že v podstatě tutéž metodu uplatnil později ve svém švýcarském zaměstnání v sociologické praxi, když vypracoval funkční systém pro diferencovaný postup při distribuci nových medikamentů podle profilu a charakteru různých skupin lékařů. Tehdy se již vracel k problematice současnosti a nedávné minulosti. Hrubého články a studie jsou vždy podloženy co možná přesným postihováním názorového a hodnotového pozadí, které strukturuje vědomí, ale také diferencované politické nebo ideologické postoje. Jeho cílem je přitom kromě jiného snaha pochopit své názorové protivníky, porozumět jejich motivačním základům a často osobně podmíněným východiskům. Nemůže se přitom vzdát toho, co přinesla jeho vlastní životní zkušenost, a jak dodává, ani argumentů

vyplývající z civilizačního vývoje, jak mu sám rozumí a k němuž se hlásí.

Třetím určujícím motivem je Hrubého otevřený důraz na roli morálky. To může předem mást a vyžaduje jisté objasnění. Nejedná se tu totiž o žádný moralismus, nýbrž o zvláště významnou konkrétní artikulaci jeho výše uvedené metody. Podle Hrubého lze morálku pojímat také jako závažný sociologický faktor: jako soubor principů, které motivují intelektuální postoje i citové vztahy, hodnot, jimiž se lidé řídí, omezení, která si ukládají, a jako systém imperativů (příkazů a zákazů), které se promítají do jednání a chování jednotlivců i větších společenských útvarů. V pozadí opět stojí osobní filozofický postoj, který si osvojil již v době studií a který pro něj znamenal oporu vůči radikalizující se poválečné levici. Hlásí se k morálce určované tradicí evropského humanismu jako sekularizované křesťanské lásce k bližnímu (T. G. Masaryk) a k etice Immanuela Kanta, podle níž je morálka univerzálním a svobodnou vůlí podmíněným rozumovým postulátem, který vyžaduje ohled na svobodu druhého člověka, v němž ctí svobodu svou, a zabraňuje brát ho jako pouhý prostředek k jiným cílům. Kritický racionalismus s důrazem na autonomii morálky v lidském životě a společnosti podmiňuje Hrubého citlivou vnímavost a přesné identifikace odlišně chápané morálky leninské i stalinské ideologie, která z člověka a jeho vědomí násilně činí pouhý prostředek mocenských cílů komunistické strany. Ústředním tématem, jak o tom svědčí velká část tohoto výboru, se mu stává otázka poválečné internalizace komunistické ideologie a její morálky zejména u nejmladší generace intelektuálů, jeho vrstevníků, a cesty jejího překonávání po Stalinově smrti a odhalení jeho kultu, v 60. letech a po roce 1968. Hrubý přitom se sympatiemi sleduje vzestup zájmu také mladších historiků a politologů o 50. léta i o normalizační období, avšak postrádá reflektovanou pozornost právě k morálním postojům původních vyznavačů marxismu-leninismu ve stalinské podobě z řad intelektuálních elit. Domnívá se, že je to významná podmínka pro porozumění skutečné „hloubce morálního přerodu“, kterým později procházeli, a tedy podmínka pro odpovídající pochopení jejich role a postojů v pozdějších desetiletích. Rozbory myšlenkového vývoje konkrétních jednotlivců jsou mu tak dílčími sondami do obecnějšího problému role,

funkce a mezi ideologie ve vědomí jejich nositelů. Hrubého přístup neznamena jinak právem odmítané „moralizování“, tedy vynášení soudů nad obdobími a lidmi podle pozdějších či vnějších kritérií, nýbrž dobře metodologicky podložený, interpretační nárok na myšlení a bádání, které chce jít nepokrytě k jádru věci, do hloubky a za dikci psaných pramenů.

Uvedené tři předpoklady jistě nevyčerpávají celou šíři a bohatství průhledů, které stati Karla Hrubého konkrétně přinášejí, mohou však čtenáři poskytnout základní vodítka. Texty na sebe často nepřímou navazují a postupně rozvíjejí vnitřně sevřenou problematiku, kterou v jistém smyslu završují diskusní stati z posledního období. Badatelé soudobých dějin věnují pozornost především mocenským a institucionálním strukturám, jejich působení na společnost nebo podobám aktivního odporu vůči nim. Spolu s tím se zaobírají aktivitami společnosti, která v každodenním životě působila na moc, a tak diktaturu v nemalé míře spoluformovala. Karel Hrubý přitom ukazuje, že každodenní život i působení civilizačních a systémových faktorů tvoří spojitou sociální skutečnost, a že je tedy možné sledovat i politické aspekty zdánlivě nepolitických pohybů a (relativních) konstant v životě společnosti, vyžaduje to však diferencované formy a metody bádání. Souhrnně tak předkládá pokus o vlastní výklad komunistické diktatury nejen z jejích struktur, ale i ze složitého vztahu, který se na bázi civilizace 20. století formoval mezi mocí a společností.

S notnou dávkou skromnosti Karel Hrubý o sobě tvrdí, že na odborné pole soudobých dějin vstupoval jako „amatér“; šlo mu hlavně o to vyrovnat se s dobou, ve které žil, hledat řešení problémů, kterým nerozuměl (například v názorových proměnách svých generačních vrstevníků), a ujasňovat si, v čem se mýlil a v čem mu dala historie za pravdu. Vlastní publikační výsledky byly pro něho až čímsi druhotným. To je jistě důležité vyznání, přesto nám neříká vše podstatné. Obdivuhodná osobní integrita, zásadovost postojů, poctivost v soudech, čistota formulací a ryzí gentlemanství v polemikách, to vše budí naši úctu a zasloužený respekt. Neměli bychom však přitom přehlédnout výzvu a závazek, které z autorových prací plynou. Práce Karla Hrubého představují originální a závažný příspěvek ke zkoumání čtyřiceti let komunistické diktatury v Československu

a promýšlení jejího původu, povahy, proměn a dědictví. Přispívají k intelektuálním dějinám dané epochy, sociologii kolektivního vědomí a identit, k analýzám ideologií, totalitarismu a politických koncepcí. Snažil jsem se naznačit, že Hrubého přístupy mají obecnější platnost, dávají možnost širšího uplatnění a zůstávají otevřeny pro další bádání i metodickou reflexi. Poznatky a základní teze, které autor přináší, by se měly stát pilířem každého vážně a odpovědně míněného přemýšlení o naší poválečné historii. Tomu má také napomoci tento výbor.

Tomáš Hermann

I. CESTY SPOLEČNOSTI

1. ODPOROVAT ZLÉMU: STOLETÍ ČESKÉ OTÁZKY

Více než před sto lety byla vydána *Česká otázka*. V listopadu 1894 napsal T. G. Masaryk předmluvu a následujícího roku se kniha dostala do rukou čtenářů. Byla čtena se zájmem, třebaže to byla dle Šaldova hodnocení „těžká kniha“; potřeba orientovat se v situaci a vývojových možnostech národa byla zřejmě v době zvýšené politizace českého života naléhavá. Masaryk dal knize podtitul *Snahy a tužby národního obrození*. Ve skutečnosti šlo o postižení smyslu celých našich národních dějin a o politický a kulturní program národa pro budoucnost.

Masarykova odpověď na „českou otázku“ zněla: *humanita*. Humanita je smyslem naší národní historie, ideálem, který ukazuje i do budoucnosti. Chápána mravně, je humanita „sympatie a respekt každého člověka k člověku druhému, uznání lidské individuality, zásada, že člověk nesmí užívat člověka jako prostředku“.¹⁾ Pro Masaryka to znamená i odpovědnou a rozumnou spolupráci odpovědných a rozumných jednotlivců na politickém a sociálním uplatnění toho, co je smyslem lidství. Humanita je překonávání zla – v člověku i ve společnosti. Jde o úkol nejen pro reflexivní, ale i praktickou aktivní činnost. „Humanitní ideál vyžaduje, abychom soustavně, všude, ve všem a vždy *odpírali zlému*, vlastní a cizí nehumanitě společnosti a jejím orgánům osvětným, církevním, politickým, národním – všem. Humanita není sentimentalita, ale práce a opět práce.“²⁾

Humanita je tedy uskutečňování dobra – nehumanita je naopak výrazem zlého. Tím, že Masaryk právě v humanitě našel odpověď našich dějin a ukazatele do budoucnosti, dal „české otázce“ zcela zřetelně charakter především mravní. Humanita se stala i určovatelem jeho činnosti politické, která vyvrcholila zrodem Československé republiky po první světové válce. Masarykovo pojetí smyslu našich dějin jako naplňování ideálu humanity působilo přes četnou kritiku na velkou část české veřejnosti. Humanita byla chápána nejen jako dědictví naší historie, ale i jako spolehlivý ukazatel

cesty do budoucnosti. Společnost první republiky byla touto vírou silně ovlivněna.

Avšak to, co přišlo po Masarykově smrti, nebylo možno označit za uskutečňování ideálu humanity. Přišla éra fašismu, války, koncentračních táborů, kdy se zotročování jednotlivců i celých etnických skupin stalo děsivou ilustrací zla – nehumanity, neúcty k člověku a pohrdání všemi atributy morálního dobra. Brzy po válce přišla éra dalšího potlačování lidskosti, perzekuce a pokořování jednotlivců i celých (třídně chápaných) vrstev společnosti. Éra, jejíž mravní prázdnota je drasticky symbolizována voláním po „psí smrti“ politickým odpůrcům a konkurentům.

Po všech proměnách, jimiž prošel svět i česká společnost za století od vydání Masarykovy „těžké knihy“, je i dnes potřeba orientovat se v nové situaci o stavu, vyhlídkách a vývojových perspektivách české společnosti velmi aktuální. Bude třeba mnohostranné a mnohovrstevné analýzy politické, hospodářské, sociální, duchovní – ale také analýzy mravní –, abychom si mohli na základní „české otázky přítomnosti“ odpovědět přiměřeně a odpovědně. Tato analýza se ale nebude moci vyhnout obdobím, která nás poznamenala negativně: tj. období vlády nacismu a poté vlády sovětsky pojatého komunismu.

Odkud se toto Zlo, které naši společnost brzy po Masarykově smrti tak brutálně zasáhlo, vzalo? A jak je možné zabránit, aby se morální a politické zlo v našem životě znovu neobjevilo? Otázka po původu zla zaměstnávala lidstvo odedávna. Génus loci na ni dával různou, tu náboženskou, tu filozofickou odpověď. Zarathustra, Sokrates, Starý i Nový zákon, sv. Augustin, Spinoza, Leibniz, Kant, Kierkegaard, Nietzsche aj., každý svým způsobem se nad tímto problémem zamýšlel.

Masaryk sám chápal původ zla ve shodě s křesťanstvím: zlo plyne z *ducha*, nikoli z hmoty, přírody nebo nějakého kosmického principu. Rozumnost a mravnost patří podle něho k podstatě člověka; ten je schopen rozlišovat mezi pravdou a nepravdou, dobrem a zlem. *Mravní zlo* (nikoli neštěstí jako například nemoc, přírodní katastrofy apod.) má původ *v člověku*, v jeho mysli a citech, a proto je individuum za své chování a činy také mravně odpovědné. Ačkoli mu byl Kantův kategorický imperativ svou výlučnou rozumovostí příliš studený, „prusky kaprálský“, klade stejně jako královecký filozof

důraz na celkové *mramvní smýšlení* člověka, na jeho základní mramvní orientaci, na jeho *charakter*. V tom ohledu si založení průměrného člověka nikterak neidealizoval.

Podobně jako Sokrates věděl, že člověk je sice bytost nadaná rozumem, ale že se neřídí vždy jen jím, nýbrž také citem, zvykem, napodobováním; vědomé rozhodování se omezuje jen na menší část našeho jednání. Přesto, poznávat příčiny zla patří k rozumnému a odpovědnému životu. Je třeba je znát, abychom proti nim mohli působit a zjednávat nápravu. „Nebýt fatalistou ani otrokem, otrokem sebe samého ani otrokem okolí. Ať je kdekoli naše místo, nejednat a nepracovat slepě, ale vědomě a odpovědně,“ říká Karlu Čapkovi v *Hovorech z Lán*.³⁾

S tímto pojetím odpovědnosti člověka za morální dobro a zlo bylo možné v Masarykově době ještě vystačit. Rakouský „žalář národů“ ani první republika sice nebyly prosty manifestace morálního zla v jednotlivcích i ve společnosti včetně jeho institucionální podoby, ale toto zlo se neopíralo o podporu neomezené, monopolizované a žádnou přiměřenou protivou nevyvážené moci. Bylo je možné odhalovat (Masaryk: hilsneriáda, Aehrenthal apod.), bylo je možné obžalovat a žádat jeho omezení, odstranění nebo potrestání. Naproti tomu však Zlo, které přinesl hitlerovský fašismus, přesahovalo všechna dosavadní měřítka a zmenšovalo všechny obranné možnosti jednotlivce i společnosti na minimum.

Tváří v tvář drsné, odlidštěné moci ztrácel apel humanity na své účinnosti; zůstával jen ideálem nemnohých, kteří v něm viděli nezbytnou podmínku vlastní lidské důstojnosti, a kteří se ho proto nemohli vzdát, ani když hrozilo riziko nepředstavitelně krutého trestu či dokonce smrti. Proti tomuto ideálu menšiny stála mašinerie násilí, otupující propagandy, zejména však *perverze rozumu*, který se postavil do služeb mramvně zvráceného režimu.

Nacismus nahradil morálku voláním krve a kultem „čisté rasy“ – vše, co bylo podstatou humanity, tolerance, demokracie, bylo pro něj „zlem“, které mělo být vymýceno všemi prostředky, vyrváno z kořenů, zadupáno, spáleno na hranicích či v osvětivských pecích. K promyšlené a mnohonásobné degradaci člověka a humanitní kultury bylo používáno rozumu, který všechna ničivá opatření plánoval, zdokonaloval, a přitom k tomuto „konečnému vymýcení zla“ ještě